

Tomáš Mrňávek

EXORCISMUS Z HUMENSKÉHO RUKOPISU SBORNÍKU KÁZÁNÍ A PONAUCENÍ ZE 17. STOLETÍ

Nedávno mě kolega Žeňuch upozornil na nesmírně zajímavý rukopis sborníku kázání a poučení ze 17. století z Humenného. Ten byl nalezen v roce 2011 v rámci terénního a archivního výzkumu zaměřeného na shromažďování a evidenci doposud neznámých nebo ztracených cyrilských rukopisů v depozitáři Vihorlatského muzea v Humenném. Podle vnošení na fol. 445^v je možné rukopis datovat k roku 1642 (ϠΑΧΜΒ).¹

Rukopis obsahuje kázání a poučení (homilie)² na svátky a neděle liturgického roku podle tzv. byzantského kalendáře. Kromě kázání, výkladů a perikop obsahuje na spodní části listů 443^v a 445^v veršovaný text, který líčí zlé časy v tehdejší Uherku.³

Obsahuje však také text zaklínání (exorcismu) na spodní části listů 443^v-445^v.⁴ Tento text je formou lidového či paraliturgického exorcismu, který se má konat na přesně určeném místě, které je zamořené nečistými silami. Exorcista se uvedenými formulami pokouší vymítat zlé duchy působící ve dne, v poledne i o půlnoci, protože škodí každé lidské činnosti. Vyzývání svatých, Ježíše Krista a prostřednictvím Kristova jména vymítá zlé duchy a posílá je do pekla (tartaru). Exorcismus má zajistit ochranu konkrétního místa nebo lidského díla před vlivem zloducha. Na závěr exorcismu je pouze incipit stichiry z 8. hlasu oktoichu *Зри ѡрг-жїє на дїявола...*⁵ Při edici textu tohoto exorcismu v závěru studie, jsme jej rozdělili na dva exorcismy, protože jsou odděleny doxologií.⁶

Tento text exorcismu je také inspirovaný kanonickými texty a praktickými, které se pokusíme identifikovat. Za kanonické texty považujeme liturgické křestní exorcismy, exorcismy nad posedlými a exorcismus démonickým působením zamořených obydlí, prostor nebo věcí. V této

---

¹ Žeňuch, *Istočniki*, 432-433.

² Např. *Poučení na Sobotu o spravedlivém Lazarovi*, Přepis: Žeňuch, *Istočniki*, 239-242.

³ Žeňuch, *Istočniki*, Faximil, 373; Přepis, 433.

⁴ Přepis: Žeňuch, *Istočniki*, 364-365.

⁵ Žeňuch, *Istočniki*, 451. *Oktoich* neboli *osmihlasník* je liturgická kniha rozdělená do osmi částí (period), které obsahují kompletní oficium jednoho týdne, které je zpíváno dle příslušného hlasu nebo modu. Těchto osm částí se pravidelně opakuje: po skončení posledního hlasu hned následuje první a tak se postupuje celý rok. Každý den oficia musí být vzat z této knihy a řídí se pravidly uvedenými v typikonu (liturgický direktář), a to i tehdy, pokud dojde ke kombinaci s pevným svátkem (obsahuje minea) nebo s pohyblivým v době triodu (postní) nebo pentekostaria (velikonoční).

⁶ Doxologie (zvolání) běžně uzavírá modlitby byzantské liturgie a zpravidla oslavuje Boha ve třech osobách.

studii použijeme také texty modliteb nad nemocnými a exorcismy ze Sinajského euchologia, tedy slovanského hlaholského textu, jehož autorství je připisováno sv. Cyrilu a Metodějovi nebo jejich žákům a je datován do 10.-11. století. Činíme tak proto, že s nemocemi, pro které jsou modlitby sestaveny, se zde zhusta zachází jako s démony nebo nečistými silami, tedy se jedná o exorcismy.⁷ Přednostně užíváme texty byzantské liturgie, církevních otců a kanonického práva. Pokud jde o praktiky a průběh exorcismu, jsou důležité také životopisy svatých. V našem případě zejména byzantský světec Theodor Sykeonský (Turcko, † 613), který byl asi nejznámějším exorcistou na rozhraní byzantského starověku a středověku a je skutečným „kladivem“ na démony, ve své době přezdíváný „pojídač démonů“ (ὦ δαμιονιοφάγε)⁸.

Terminologie

Slovo *exorcismus*, ἐξορκισμός, ἀφορκισμός, ὄρκος znamená posvátnou přísahu; řecké sloveso ἐξορκίζω, ἐξορκόω – přísahám,⁹ v církevní terminologii se jedná o zapřísahání či vyzývání Boha pro vyhnání nepřátelské démonické síly (srov. Mk 5,7; Sk 19,13). V člověku může působit dvojí démonická síla – vnitřní (*interior*) a vnější (*exterior*) –, když se zdá, že duše je v područí neřestí a hříchů nebo že vnější smysly rozrušují ony vnitřní a způsobují jistou formu zuřivosti (zaslepenosti). Ti, kdo jsou sužováni tímto zlem, mají být uvedeni do chrámu, ať již to jsou katechumeni, nebo posedlí ve vlastním slova smyslu (energumeni), a exorcisté nad nimi vykonají exorcismus, tedy z nich toto zlo příslušnými slovy vymýtí. Exorcismus se také vztahuje na neživé věci (*in rebus inanimatis*) a prostory, které se žehnají, aby z nich byli vyhnáni démoni. Například žehnání pokrmů, květů, oleje, svěcení křížma, oleje katechumenů, domů, polností v době setí (vinic), hospodářských zvířat včetně včel, rybníků, studny, nádob. Patří sem však také modlitby proti útoku nepřátelských vojsk, nakažlivým nemocem, zemětřesení atd.¹⁰ Hojně užívána je exorcisovaná nebo posvěcená voda (*aqua exorcizata, benedicta*).¹¹ V byzantské tradici se zhusta užívá pro uvedená žehnání voda posvěcená na svátek Zjevení Páně pro svou mimořádnou moc. Obdobné účinky má také kadidlo.

Pokud jde o osoby, rozlišují se dva druhy exorcismů: nad katechumeny a nad posedlými ve vlastním slova smyslu.

⁷ *Euchologium Slavum* (“Glagoliticus”) *Sinaiticum*: *Sinaiticus* sl. 37: X-XI s. Cf. Nahtigal, *Euchologium Sinaiticum*, nad nemocnými: ff. 24a-51a, exorcismy: ff. 51a-56b; Frček, *Euchologium Sinaiticum*, 708-773. Český překlad modliteb nad nemocnými: Mrňávek, „Modlitby nad nemocnými,” 65-76.

⁸ *Vie de Théodore de Sykéôn*, §161, s. 140, cf. Mrňávek, „Exorcismy,” 31.

⁹ ἐξορκίζω: GEL Bauer, 277; GEL Liddell-Scott, 598.

¹⁰ Cf. De Meester, *Liturgia Bizantina*, 245 a dále.

¹¹ Cf. *Exorcizare. Glossarium*, 367.

Katechumeni tím, že jsou zatíženi dědičným hříchem, a jsou v přeneseném slova smyslu příbytkem či vlastnictvím démonů a jsou v tomto smyslu posedlí. Jsou tedy nutné exorcismy, a zejména křest jakožto koupel znovuzrození, očišťující dědičný hřích i všechny ostatní spáchané hříchy, aby se tak katechumeni stali Kristovým vlastnictvím, příbytkem Ducha svatého a součástí církve. V podstatě každý člověk mimo církev je analogicky v područí démonů, jeho pánem je satan a člověk je jeho otrokem. To potvrzuje apoštol Pavel, když připomíná Efesanům, že před obrácením ke Kristu „žili podle běhu tohoto světa, poslušni vládce nadzemských mocí, ducha, působícího dosud v těch, kteří vzdorují Bohu“ (Ef 2,2).¹²

Posedlý (ἐνεργούμενος,¹³ πασχυκός) v kontextu této studie je pak ten, koho se zmocňuje démon až po křtu, a proto je třeba zvláštního vymítání, k němuž je ovšem nutné mimořádné pověření a charisma.

Pokud se však jedná o povahu exorcismů – jak u katechumenů, tak u posedlých až po křtu –, je z jejich obsahu patrné, že některé mohou sloužit k oběma účelům.¹⁴

Vykonavatel exorcismu – exorcista

Jediný, kdo koná exorcismus či vymítá demony různého druhu, je sám Bůh, protože je stvořitelem všeho a jediným svrchovaným vládcem, jemuž je podřízeno vše včetně démonů. Ježíš Kristus pak přichází na svět, aby vysvobodil lidstvo z područí hříchu, a tedy z moci démona. Sám vyhání demony z posedlých a předává tuto moc apoštolům a učedníkům (Mt 10,1-8; Mk 3,14-15; Mk 6,7; L 9,1; L 10,17-20) a později všem, kdo v něho věří: „Ty, kdo uvěří, budou provázet tato znamení: *ve jménu mém budou vyhánět zlé duchy...*“ (Mk 16,17). Pro člověka se však vždy jedná o obtížný boj se zlým a podle slov apoštola Pavla je třeba se obléci do plné výzbroje Boží, aby bylo možné čelit ďábovým nástrahám (srov. Ef 6,11). Neboť boj je veden „ne proti nějaké obyčejné lidské moci, ale proti knížatům a mocnostem, proti těm, kteří mají svou říši tmy v tomto světě, proti zlým duchům v ovzduší“ (Ef 6,12). Na to upozornil i Kristus, když vybízel k opatrnosti před zlým: „A nebojte se těch, kdo zabíjejí tělo – duši zabít nemohou. Spíše se bojte toho, který může zahubit v pekle duši i tělo“ (Mt 10,28).

Na základě Písma mohli v prvních stoletích konat exorcismus všichni křesťané ve jménu Kristově, což se těšilo mimořádné účinnosti a oblibě. Apoštol Pavel vyhání věšτεckého ducha z jedné ženy: „Ve jménu Ježíše Krista ti přikazuji: Vyjdi z ní!“ (Sk 16,16n). Ježíšovo jméno se pokoušeli užívat i židé, ale ne vždy s úspěchem (Sk 19,13). Exorcismus se

¹² Cf. Almazov, *Istorija činoposledovanija*, 155-156.

¹³ *Glossarium ad Scriptores*, 386.

¹⁴ Cf. Mrňávek, „Exorcismy,“ 13-14.

vykonával původně bez zvláštního pověření, protože tento dar milosti měli všichni křesťané.¹⁵ Podle svědectví historika Eusebia († 339) se exorcisté těšili velké úctě, on sám je nazývá svatými a čistými. Pouhá jejich přítomnost podle něho naháněla strach démonů.¹⁶

Všeobecné vykonávání exorcismu později působilo zmatek, protože tento dar milosti se stával vzácnějším a také proto, že s rostoucím počtem věřících a kandidátů křtu (katechumenů) bylo potřeba více druhů exorcismů. A to vyžadovalo mnoho pověřených asistentů. Proto byl na Západě zaveden úřad exorcisty, tj. nižší svěcení, při němž byla z rukou biskupa přijímána kniha exorcismů nebo jiná kniha, která je obsahovala; biskup při předávání pronášel příkaz, aby se exorcista naučil exorcismus zpaměti a přijal moc vkládat ruce na posedlé křesťany a katechumeny.¹⁷ Svěcení či pověření tedy spočívalo v předání předmětů nezbytných k činnosti (*traditio instrumentorum*) a v příkazu biskupa, který ustanovil kandidáta ke službě exorcisty (*verba imperativa*). Tedy vždy ve vazbě na biskupa jakožto toho, kdo pověřuje a ustanovuje. V církvi nelze exorcismus posedlých konat bez biskupského mandátu.

V latinské církvi poprvé zmiňuje exorcistu papež Kornelius (cca 251), a to v souvislosti s křtem (přípravou katechumenů).¹⁸

Dar milosti exorcismu byl vnímán také jako zvláštní moc proti rozličným čarodějům, mágům a šarlatánům, kteří hojně uplatňovali svůj vliv mezi pohany a pověřivým lidem, neboť tito se k nim nezřídká utíkali o pomoc v podobě různých kouzel a amuletů.¹⁹

Trulánský koncil (691), kán. 61, odsuzuje ty, kteří se vyptávají mágů (*μάντις, καθάρων*), astrologů (*μαθηματικός, ἀστρολόγος*) a jim podobných (*ἑπασιδός*). Zakazuje také předpovídání budoucnosti a pokusy o kontakt s duchy či jejich vyvolávání. Nelze přitom omluvit ani ty, kteří tak činí z pouhé zvědavosti, nebo ty, kteří chtějí být uzdraveni z nějaké nemoci.²⁰ Činnost těchto čarodějů byla považovaná za falešnou, škodlivou člověku a křesťané měli zakázáno se s čaroději setkávat a vyhledávat

¹⁵ Např. sv. Justin († 167): *Dialogus cum Triphone*, kap. 85 (PG 6, 676-677); sv. Irenej z Lyonu († cca 200): *Adversus Haereses*, II, kap. 32, 5 (PG 7, 830); Origenés: *Contra Celsum*, I, 6; 25; 67 (PG 11, 665-668, 708, 785).

¹⁶ Eusebius z Cesareje: *Historia Ecclesiastica*, VII, 10, 4 (PG 20, 657-660).

¹⁷ IV. Kartaginský koncil (v r. 398), kán. 7, předepisuje: „Exorcista cum ordinatur, accipiat de manu episcopi libellum, in quo scripti sunt exorcismi, dicente sibi Episcopo: Accipe et commenda memoriae et habeto potestatem inponendi manus super energumenum sive baptizatum, sive catechumenum.“ In Neselovakij, *Činy chirotesij i chirotonij*, 28, pozn. 17.

¹⁸ V římské církvi bylo kolem biskupa shromážděno 46 kněží, 7 jáhnů, 7 podjáhnů, 42 akolytů, 52 exorcistů (*ἐξορκιστῆς*), lektorů a ostiářů; viz Eusebius z Cesareje († 339): *HE VI*, 43, 11 (= PG 20, 621). Exorcisté (*ἐπορκιστῶν*) figurují také ve výčtu pronásledovaných duchovních v Meliténe (Malá Asie); cf. *HE VIII*, 6 (PG 20, 756).

¹⁹ Laodicejský koncil (4. století), kán. 36, zakazuje magii a nařizuje vyhnat z kostela osoby, které nosí amulety či talismany; cf. Pitra, *Iuris Ecclesiastici Graecorum*, 500.

²⁰ Cf. *Syntagma*, 442-447.

jejich pomoc.²¹ Tento absolutní zákaz pramení z přesvědčení, že všechny zmíněné praktiky jsou dílem či působením ďábla.

Magické praktiky se plně projevovaly a rozvíjely i na východním Slovensku. Jedná se především o sbírku dvou léčitelských rukopisů z Michalovec (konec 18. století), která slouží nejen jako příručka pro sedláky, ale dosvědčuje starší cyrilskou literární tvorbu v prostředí byzantsko-slovanského obřadu. Druhý z nich, *Помощникъ оу домъствѣхъ, газдъствѣхъ*, obsahuje návody na sedlačení a také třináct receptů, které se neopírají o racionální léčitelské postupy, ale jsou založené na pověrách a magických úkonech. Jsou zde patrné prvky lidové magie, které se prolínají s křesťanským obsahem. Tyto recepty měly navrátit zdraví, prospěch hospodářských zvířat, plodnost a sílu. Velmi důležitá zde byla přesně určená příprava medikamentu, který se buď požil, nebo se nosil jako talisman. Někdy se tyto prostředky natíraly na bolestivá místa, a tak měly zaručit uzdravení člověka nebo zvířete. Zvláštní důraz se kladl na přezhňávání se, modlení i mlčení. Magické praktiky vychází z představ o existenci zlého ducha, který způsobuje nemoc a který má být vyhnán například přenesením na jiný předmět anebo zničením.²² Nemoci se v tomto rukopise vyhánějí zařikáváním, kouřem z rostlin, překračováním magické látky nebo také pomocí různých zapáchajících látek (česnek, cibule, exkrementy atd.). K zahubení démona sloužilo nejen zničení předmětu, který byl v kontaktu s chorým, ale na vzdálení démona sloužila také kultovní zvířata (havran, žába, kočka, pes, plavozvé). Zvířata hrají tuto úlohu již v exorcismu zachyceném u sv. Theodora Sykeonského (viz níže). Okultní předměty se rovněž ničily podle přesně popsaného postupu, a to ve vodě, v zemi a v ohni.²³

Pokud jde o požadavky na exorcistu, podle starobylého spisu Apoštolských konstitucí (Sýrie, 4. století) bylo nařízeno, aby se exorcista nesvětil (*ἐπορκιστῆς οὐ χειροτονεῖται*, exorcista non ordinatur), neboť tato schopnost závisí na dobré vůli a na Boží milosti, která přichází skrze Krista sestoupením Ducha svatého; ten, kdo totiž přijal dar uzdravování (*χάρισμα ἰαμάτων*, charisma sanationum)²⁴ skrze Boží zjevení, demonstruje všem zjevenou milost, která je v něm.²⁵ Někteří totiž vyslovo-

²¹ Pro mágy a jim podobné byl dokonce nařízen nejvyšší trest; cf. *Codex Iustinianus* II, 9, 18, 5, s. 380.

²² Něco podobného se požaduje od démona při exorcismu posedlého: aby vyjevil své jméno, dobu a podobu, ve které vyjde. Delatte, *Office byzantin d'exorcisme*, 90, 92; cf. Mrňávek, „Exorcismy,“ 47.

²³ Cf. Žeňuch, Žeňuchová, „Dva cyrilské léčitelské rukopisy,“ 8, 90-146.

²⁴ Cf. 1K 12,9.

²⁵ Cf. *Constitutiones Apostolorum*, VIII, 26, 1-3; in *Didascalia et Constitutiones apostolorum* I, 528: ἐπορκιστῆς οὐ χειροτονεῖται, εὐνοίας γὰρ ἑκουσίου τὸ ἐπαθλον καὶ χάριτος θεοῦ διὰ Χριστοῦ ἐπιφῶ ἰτῆσει τοῦ ἁγίου πνεύματος· ὁ γὰρ λαβὼν χάρισμα ἰαμάτων δι' ἀποκαλύψεως ὑπὸ θεοῦ ἀναδείκνυται, φανερὰς οὐσίης πᾶσιν τῆς ἐν αὐτῷ χάριτος. 3. ἐὰν δὲ χρεῖα αὐτοῦ γένηται εἰς ἐπίσκοπον ἢ πρεσβύτερον ἢ διάκονον, χειροτονεῖται. Jak je zřejmé ze závěrečné části, exorcisté se těšili značné důvěře a měli důležité postavení, neboť mohli být dle potřeby vysvěceni na biskupa, kněze a jáhna; u ostatních nižších ustanovení (podjáhna, lektor) není tato možnost zmiňována.

vali jméno Páně nad posedlími-nemocnými, jako například sedm synů židovského velekněze Skevy: „Zaklínám vás skrze Ježíše, kterého káže Pavel.“²⁶ Zlý duch však proti nim dokázal zle zakročit, protože neměli onen dar uzdravování či vymítání (srov. Sk 19,13-16).

Testamentum domini (Závěť našeho Pána Ježíše Krista; Sýrie, 5. století) uvádí místo exorcistů charismatiky, kteří mají dar uzdravování a těší se rovněž účtě v církvi: „Si quis in populo habens charisma sanationis, vel scientiae, vel linguarum, ne super ipsum imponatur manus, cum ipsum opus jam sit manifestum. Illis vero exhibetur honor.“²⁷ Zde je dar uzdravování v Pavlově smyslu obohacen také o dar vědění a jazyků (srov. 1K 12,8-10.28-30). A rovněž se nevkládají ruce, pokud se tento Boží dar projevil.

O charismaticích v analogickém smyslu se již zmiňuje také *Traditio apostolica* (Řím, 3. století): „Jestliže někdo prohlašuje: přijal jsem ve zjevení dar uzdravovat, nejsou na něj vkládány ruce. Jestliže mluvil pravdu, věc se sama prokáže.“²⁸ Dar uzdravování figuruje u Pavla mezi dary sloužícími pro dobro jednotlivých členů Kristova těla, tj. církve: χαρίσματα ἰαμάτων (1K 12,9.28.30).

Laodicejský koncil (4. století), kán. 24, exorcisty zahrnuje mezi klérus²⁹ a kán. 26 nařizuje, aby exorcismus nekonal ten, kdo nebyl ustanoven biskupem, a to ani v chrámu, ani v domech.³⁰ Ve východní církvi se tato praxe vyžadovala ještě ve 13. století – na základě ustanovení či příkazu biskupa se tedy na kandidáta nevkládaly ruce.³¹ Exorcista byl také v jistém smyslu katecheta, protože měl poučovat ty nevěřící nebo heretiky, kteří přistupovali k víře. Jeho úkolem bylo rovněž vymítat z nich zlé duchy ve jménu Páně a donutit je, aby z nich vyšli.³²

Jan Zlatoústý († 407) se zmiňuje o exorcistech v souvislosti s katechumeny, kteří mají být přivedeni k slovům těch, kteří nad nimi vykonají exorcismus,³³ neboť jsou k tomu *ustanoveni* do příslušného stupně.³⁴

²⁶ Sk 19,13: ὁρκίζω ὑμᾶς τὸν Ἰησοῦν ὃν Παῦλος κηρύσσει.

²⁷ *Testamentum Domini*, kap. XLII, s. 109.

²⁸ *Apoštolská tradice* 14, s. 26.

²⁹ *Syntagma*, 192.

³⁰ *Ibid.*, 193: ὅτι οὐ δεῖ ἐφορκίζειν τοὺς μὴ προαρχθέντας ὑπὸ ἐπισκόπων, μήτε ἐν ταῖς ἐκκλησίαις, μήτε ἐν ταῖς οἰκίαις; cf. též kán. 10 Aniochijského koncilu (r. 346), viz tamt., s. 141-142); cf. též, *Almazov, Istorija činoposledovanija*, 173.

³¹ Bar Hebraeus († 1286) (*Nomokanon*, VII, 8) předepisuje: „Exorcista non fiat per chirotoniam, sed sola iussione et concessione episcopi“; viz *Didascalia et Constitutiones apostolorum* I, 528.

³² Pasáž z komentáře ke kán. 10 Antiochijského koncilu (r. 346): Ἐφορκισταὶ καὶ ἐξορκιστὰὶ οὐδὲ μάζονται οἱ κατηχηταὶ τῶν εἰς τὴν πίστιν προσερχομένων ἀπίστων ἢ αἰρετικῶν, ἐπειδὴ κατηχοῦντες αὐτοὺς, ἐξορκίζουν τὰ ἐν αὐτοῖς κατοικοῦντα ποιηρὰ πνεύματα, εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου, διὰ τὴν φύσιν ἀπὸ αὐτοῦ; viz *Pedalion*, 335, pozn. 2.

³³ Sv. Jan Zlatoústý: *Huit catéchèses baptismales* II, 12, s. 139-140: ἐπὶ τὰς τῶν ἐξορκιζόντων ὑμᾶς φωνὰς παραπέμπομεν.

³⁴ Sv. Jan Zlatoústý: *Huit catéchèses baptismales* II, 12, s. 140: οἱ εἰς τοῦτο τεταγμένοι.

Podobně i Cyril Jeruzalémský († 386) ve své předkřestní katechezi hovoří o exorcistovi, který očistí katechumena tím, že na něho dýchá³⁵ a skrze moc Ducha svatého, který v něm sídlí, pouhým dýchnutím jak oheň zažene na útěk neviditelného (démona).³⁶ Exorcisty přirovnává k zručným tavičům zlata, kteří jemným měchem dmýchají oheň, aby získali zlato z tavicího kelímku. Exorcisti pak působí vanutí božského Ducha, jímž zahání strach a v těle jako v kelímku znovu získávají život duše. Nepřátelský démon utíká a duše dosahuje spásy nebo pevné naděje života věčného. Duše takto očištěná od hříchů dosáhne spásy.³⁷

Eusebius († 339) zdůrazňuje také vzhled exorcistů, který spolu s dýcháním a hlasem ruší úklady démonů.³⁸ Sloveso „dýchat na něco“ nebo „odfouknout něco pryč“ (*exsufflare*) bylo vnímáno jako synonymum pro *exorcizare* a užívalo se v kontextu křtu. Každý nepokřtěný člověk byl považován za posedlého démonem, který v něm působil zlo. Naopak Duch svatý přijatý ve křtu podněcoval pokřtěného k dobrým skutkům.³⁹ Ve starověku se za tímto účelem rovněž vykonávalo pohrdlivé gesto a následný exorcismus, který zrušil ďábelskou posedlost a ochránil člověka na cestě k víře, pryč od ďábelských útoků.⁴⁰ Nejprve, jak píše sv. Augustin, bylo třeba exorcisovat a odfouknout pryč knížete světa, aby si v člověku mohl učinit příbytek Duch svatý.⁴¹

Theodor z Mopsuestie († 428; východní Turecko) rovněž zdůrazňuje nezbytnou službu exorcistů v rámci katechumenátního obřadu vysvlékání,⁴² který museli katechumeni absolvovat.

Východní tradice již od 5. či 6. století exorcisty nezahrnuje mezi služby či nižší svěcení, a to zřejmě v souvislosti se zrušením katechumenátu, během něhož se exorcismy prováděly, a nemáme k dispozici

³⁵ Sv. Cyril Jeruzalémský: *Procatechesis*, kap. 9 (PG 33, 348): Τοὺς ἐπορκισμοὺς δέχου μετὰ σπουδῆς, κἀν ἐμφυσιθῆς κἀν ἐπορκισθῆς.

³⁶ Sv. Cyril Jeruzalémský: *Catechesis*, XVI, kap. 19 (PG 33, 945): διὰ τὴν ἐν αὐτῷ δύναμιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος· καὶ τὸ ἀπλοῦν ἐμφύσημα τοῦ ἐπορκίζοντος, πῦρ γίνεται τῷ μὴ φαινομένῳ.

³⁷ Sv. Cyril Jeruzalémský: *Procatechesis*, kap. 9 (PG 33, 349): ...οὕτων τῶν ἐπορκίζοντων, διὰ Πνεῦματος θείου ἐμβαλλόντων τὸν φόβον, καὶ ὡσπερ ἐν χώρῃ, τῷ σώματι, τὴν ψυχὴν ἀναζωπυροῦντων...

³⁸ Eusebius z Cesareje: *Historia Ecclesiastica*, VII, 10, 4 (PG 20, 660): εἰσι καὶ ἦσαν ἱκανοὶ παρόντες καὶ ὀρώμενοι, καὶ μόνον ἐμπνέοντες καὶ φθεγγόμενοι, δαισκεδάσαι τὰς τῶν ἀλιτηρίων δαιμόνων ἐπιβουλὰς.

³⁹ To zmiňuje již syrská didaskalie: „... omnis homo repletus est, fidelis quidem de sancto spiritu, infidelis autem de immundo...“ Viz *Didascalía*, VI, 21, 4, in *Didascalía et Constitutiones apostolorum* I, 370.

⁴⁰ Již pohané měli ve zvyku pohrdlivě *exsufflare* nebo *insufflare* na oltáře nebo sochy. Křesťané pak dýchali na démona.

⁴¹ Sv. Augustin: *Contra Iulianum opus imperfectum*, II, 181, in Bastiaensen, „Exorcism,“ 138-139: „Alioquin cum magna iniuria dei... exorcizatur et exsufflatur, si non ibi ille exorcizatur et exsufflatur princeps mundi qui eicitur foras, ut sit illic habitatio Spiritus sancti.“

⁴² Tzv. tkaniny z kůže, což znamená „staré zlo“, do něž se oblékl Adam po svém hříchu. To je vysvětlováno jako suknice z kůže (cf. Gn 3,21), která vyjadřuje stav smrti, v níž se nachází člověk po pádu do hříchu; cf. Campatelli, *Battesimo*, 40.

ani žádný pramen, který by obsahoval obřad jejich „svěcení“.⁴³ Exorcisté měli charisma, které obdrželi přímo od Boha, ale později bylo nutné pověření od biskupa. Jelikož se jednalo o Boží dar, nebylo na Východě potřeba žádného vkládání rukou či předání instrumentů, vyjadřující smysl jejich poslání.⁴⁴

Latinská církev v 5. století vyhrazuje exorcismus posedlých pouze kněžím a klerikům, kteří musí mít pověření biskupa.⁴⁵

Nižší svěcení spolu s exorcisty ruší pro latinskou církev papež Pavel VI. apoštolským listem *Ministeria quaedam* a nahrazuje je ustanovením k službě lektora a akolyty.⁴⁶

Na *Západě*, v římské církvi, dnes vykonává slavný či „velký exorcismus“ nebo exorcismus posedlých pouze kněz výslovně jmenovaný místním ordinářem; kněz musí vynikat zbožností, věděním, moudrostí a bezvadným životem.⁴⁷

Theodor Sykeonský

V záznamech o jeho životě nacházíme mnoho detailních příběhů o vymítání démonů.⁴⁸ Když byl ještě malý chlapec, měl ve zvyku vstávat brzy ráno a chodit do kostela sv. Jiřího, který stál na vrcholu kopce poblíž vesnice Sykeon. Jelikož to bylo ještě za tmy, býval napadán různými démony v podobě divokých šelem.⁴⁹ Jedno místo nedaleko od Sykeonu bylo zamořeno bohyní Artemis a jejími démony, takže se tam nikdo nemohl přiblížit – ani člověk, ani zvíře; docházelo k tomu zejména v poledne a po západu slunce.⁵⁰ Sv. Theodor si poblíž, pod oltářem svatyně

⁴³ Cf. Neselovakij, *Činy chirotesij i chirotonij*, úvod, s. VIII.

⁴⁴ Jedinou výjimku představuje arménská tradice, která tuto službu přijala a vytvořila i zvláštní obřad ustanovení exorcisty. Došlo k tomu zřejmě ve středověku pod vlivem tradice latinské. Obřad se skládá z uvedení kandidáta, jáhenských admonicí či zvolání (např. „Domine miserere“) a dvou modliteb ustanovení do této služby, díky čemuž lze vysledovat společnou strukturu s byzantským svěcením na biskupa, kněze a jáhna (jáhenky); biskup předává knihu exorcismů, a je tedy zachováno *traditio instrumentorum*; po svěcení následuje hymnus, jehož analogie se rovněž vyskytuje u zmíněných byzantských svěcení (biskup, kněz, jáhen), při nichž je kandidát – podle stupně uděleného svěcení – veden buď biskupem, knězem či jáhnem třikrát kolem oltáře proti směru hodinových ručiček; viz Denzinger, *Ritus Orientalium*, 280-281.

⁴⁵ Cf. Inocenc I.: *Epistula*, 25, 6 (PL 20, 557-558).

⁴⁶ Pavel VI.: „Apoštolský list motu proprio *Ministeria quaedam* (15. srpna 1972),“ in *Acta Apostolicae Sedis* 64 (1972) 529-534; čes. překl. viz *Římský pontifikál* (Praha 2008) 433-438.

⁴⁷ Cf. CIC, kán. 1172; KKC, č. 1673; poslední současné oficiální církevní postoje, jsou zaznamenány v Aktech konference o exorcismu s předmluvou Mons. ThDr. Ladislava Hučka, biskupa-apoštolského exarchy: *Adnotatio iurisprudentiae. Časopis jurisprudence a kanonického práva. Supplementum* 3 (2016) 5-178.

⁴⁸ Cf. Mrňávek, „Exorcismy,“ 31-33.

⁴⁹ Cf. *Vie de Théodore de Sykéôn*, §8, s. 7-8.

⁵⁰ Démoni a pohanští bohové byli v křesťanském myšlení vnímáni identicky, protože zmíněná Artemis je provázána démony, kteří sužují okolí v poledne. Polední démon je zmíněn v našem exorcismu v prvním bloku 5. řádku: ἄϊϋε εϋί ... πολεϋ δέμνι.

sv. Jiří, vykopal jeskyni, ve které se modlil a postil od Vánoc do Květné neděle.⁵¹ Podobnou jeskyni si vykopal také na jiném místě a návštěvníci mohli zaslechnout nářek zloduchů, vyháněných přítomností svěťce. Toto místo pak bylo nejen očištěno, ale také velmi posvěceno.⁵² Stačilo totiž přimíchat hrst hlíny z tohoto místa do pokrmu nebo do nápoje, a uzdravili se lidé i zvířata.⁵³ Ve vesnici zvané Gordiene pak stavěli most přes řeku, ale pro její dokončení bylo potřeba ještě několika kamenů. Řemeslníci tedy poblíž začali vykopávat kameny z jednoho pahorku, ale když tak učinili, vyšli z tohoto místa démoni a posedli ženy a muže ve vesnici. Jiní se pak usadili poblíž cest a napadali pocestné a zvířata. Nezbyvalo než povolat sv. Theodora. Když přicházel, démoni na něho volali: „Proč jsi přišel z Galatie do Gordiene? Nesmíš přecházet hranice. Víme, proč jsi přišel, ale my tě neuposlechneme jako démoni v Galatii, protože jsme lepší.“⁵⁴ Nebylo jim to však nic platné. Druhý den nechal kolem sebe shromáždit všechny trpící a posedlé od démonů (τῶν παῶ χόντων κύκλω αὐτοῦ ἐνεργουμένων) a konal s nimi procesí (ἐκβαλῶν λιτῆν) kolem vesnice, až došli k místu, odkud démoni vyšli, tam je vzýváním milosti Krista, znamením kříže (τῆ σφραγίδι τοῦ τιμίου σταυροῦ), údery do hrudi a modlitbou vyhnal. Démoni s velkým křikem opouštěli posedlé, trhali šaty a vrhali je k jeho nohám. Sv. Theodor tedy vyhnal všechny demony z mužů i žen ve vesnici, shromáždil je (ve formě much, zajíců atd.) a dal je zpět do výkopu, u něhož se pomodlil a učinil znamení kříže (ὄν κατασφραγίσας τῆ εὐχῆ καὶ τῷ τύπῳ τοῦ σταυροῦ).⁵⁵

Jindy zase jistý bohatý člověk z Hérakleie Pontské vykopal poblíž svého domu jámu, ze které vyšli nečistí duchové; ti napadali členy jeho rodiny a další obyvatele města.⁵⁶ V jedné vesnici v oblasti Lagantiny chtěl jeden člověk vykopat poklad (χρημάτων) a při té příležitosti vyprovokoval demony, kteří napadli obyvatele a domácí zvířata.⁵⁷

⁵¹ Cf. *Vie de Théodore de Sykéôn*, §16, s. 13-14.

⁵² Cf. *Vie de Théodore de Sykéôn*, §26a, s. 24-25.

⁵³ *Vie de Théodore de Sykéôn*, §26a, s. 26: ὥστε τὸν χοῦν τὸν ἐκεῖσε πλείστους αἴρεσθαι ἐν ἀρρωστίας ἀνθρώπων καὶ θνήσκειν ἀλόγων, καὶ διὰ τῆς ἐν βρώσει ἢ πόσει προσμίξεως αὐτοῦ εἰς ὑγίειαν ἐπάναγειν τοὺς κακομένους.

⁵⁴ *Vie de Théodore de Sykéôn*, §43, s. 38-39: τί τὴν Γαλατίαν καταλείψας τὴν Γορδιανὴν κατέιληφας; οὐ χρεια σε ὑπερμέθρα διαβαίνειν. Οἶδαμεν δὶ ὁ ἥλθες· ἀλλ' οὐχ ὑπακούσομέν σου, καθὼς οἱ ἐν τῇ Γαλατίᾳ ὄντες· σκληρότεροι γὰρ ἐκεῖνων καὶ οὐχὶ ἀπαλώτεροί ἐσμεν.

⁵⁵ Cf. *Vie de Théodore de Sykéôn*, §43, s. 38; Jedinečným prostředkem proti démonům je znamení kříže, symbol Krista. Exorcismy, které konal Kristus, doprovázel rovněž křik, lomcování a bezvědomí posedlých (cf. Mk 9,18-27). Důležité pak bylo natrvalo zahnat demony zpět, odkud vyšli. Aby na příslušném místě zůstali, sypala se tam například hlína ve tvaru kříže. V některých případech se kříž nechával postavit jako trvalá památka a bezpečný ochranný symbol. Činilo se tak z apotropaických důvodů, aby se odtud démoni již nevzdálili. Kříž pak představoval viditelné znamení jejich porážky. Důvodem bylo možná i to, aby toto místo ne navštívil nikdo se zlým úmyslem a nesnažil se hledat například skryté poklady.

⁵⁶ Cf. *Vie de Théodore de Sykéôn*, §44, s. 39-40 (cf. §114-115, s. 89-92).

⁵⁷ Cf. *Vie de Théodore de Sykéôn*, §116, s. 92-93.

V jiné vesnici v téže oblasti byl mramorový hrob (Πυάλου γὰρ μαρμᾶ ρίνης), který obsahoval pozůstatky několika pohanů (σχηνώματα ἀρχαίων ἀνθρώπων Ἑλλήνων), střežené démony. Vesničané odkryli víko hrobu, aby jej použili jako napajedlo, a tak démony vypustili.⁵⁸

Podobný případ se stal v Germii v Galatii a způsobil velký zmatek. Místní biskup nechal vykopat velkou jámu pro cisternu, ale narušil tím starobylý hřbitov (Πολλῶν δὲ μνημάτων).⁵⁹ Démoni, kteří byli v hrobech, vyšli ven, aby posedli obyvatelstvo – ať už chudé, nebo bohaté. Zatímco bohatí se styděli a zavřeli své rodiny v domech, chudí se shromáždili v katechumenu (ἐν τῷ κατηχομενίῳ)⁶⁰ kostela. Nezbývalo než povolat sv. Theodora, který začal démony vyslýchat, a oni kritizovali biskupa. Démonům totiž stačilo, že byli zavřeni v hrobech, ale biskup – poháněný touhou po majetku (διὰ τὸ ὀρέξαι αὐτὸν... διὰ ἰδίας αὐτοῦ ἡδονάς)⁶¹ – je vyhnal z jejich skromných příbytků, což je rozčílilo. Druhý den uspořádal Theodor procesí kolem vesnice, jehož se účastnili posedlí i s duchovními. Mezitím se shromáždil také velký zástup židů a heretiků a v jejich přítomnosti sv. Theodor zahájil svůj obřad vymítání. Všichni démoni, kteří posedli chudáky, byli shromážděni, ale oni pak začali hlasitě protestovat, že mnozí z nich jsou v tělech, která se nacházejí v domech bohatých, a proto mají přijít také oni, aby byli vyhnáni společně. Sv. Theodor to však nedovolil. To se stalo proto, že vážení občané se styděli a nemohli být vystaveni veřejnému posměchu. Všichni démoni v domech byli vyhnáni andělskými zástupy. Mezi posedlými však byly i dvě ženy, které byly posedlé již dříve a jejichž démoni naří-

⁵⁸ Cf. *Vie de Théodore de Sykéôn*, §118, s. 94-95.

⁵⁹ *Vie de Théodore de Sykéôn*, §161, s. 138.

⁶⁰ *Vie de Théodore de Sykéôn*, §161, s. 139; „katechumenon“ (κατεχομένον): jednalo se o prostor, v němž se shromažďovali katechumeni, aby se připravili ke křtu, a kde se také zdržovali během liturgie nebo po ní. Tento prostor mohl tvořit součást posvátného prostoru chrámu, a to ve formě vyvýšených galerií, z nichž katechumeni mohli sledovat liturgii a po bohoslužbě katechumenů mohli po vnějším schodišti snadněji opustit liturgické shromáždění. Další části bohoslužby se totiž mohli účastnit jen pokřtění a za tímto účelem se zavíraly dveře kostela. – Dnes bychom tento prostor přirovnali ke kůru nebo bočním emporám v některých kostelích. Někdy se však jednalo o přilehlý, kolonádou lemovaný prostor u chrámu, jímž se vstupovalo dovnitř. Něco na způsob atrii a nartexů, jako např. u baziliky sv. Klimenta v Římě. Cf. Ruggieri, „Katechoumenon,“ 392-393, 396.

Poté, co se začala postupně vytrácet instituce katechumenátu (5. století), byly tyto prostory užívány k různým jiným účelům. Například jako místo odpočinku a občerstvení (byl tam většinou bazének s čerstvou vodou) pro věřící a poutníky. V některých věhlasných svatyních – například sv. Kosmy a Damiána v Konstantinopoli, kteří byli vyhlášenými lékaři, – sloužil katechumenon i jako dlouhodobější ubytovna pro poutníky či nemocné lidi bez domova, kdy se pomocí závěsů vytvářelo cosi jako příbytky. – Nemocní zpravidla ve spánku a ve snu očekávali návštěvu světců, kteří je buď přímo uzdravovali, nebo jim dávali příslušné pokyny jak uzdravení dosáhnout. Viz Mrňávek, „Exorcismy,“ 43-44.

V případě sv. Theodora se tento, zřejmě jinak nevyužitý prostor, hodil ke shromáždění posedlých a k zahájení exorcismu. Posedlý byl vlastně nečistý, a tedy nezpůsobilý k účasti na bohoslužbě v chrámu. Katechumenon byl proto jedinečným místem ke konání exorcismu.

⁶¹ *Vie de Théodore de Sykéôn*, §161, s. 139.

kali nikoli bezdůvodně: „Nezavírej nás zde ... nejsme z této skupiny; přišli jsme již před výkopem z Kappadokie.“⁶² Sv. Theodor tedy svolil, že se s nimi bude zabývat později. Dbal také na zachování mravopopčetnosti a přikázal démonům, aby až budou vycházet z těl posedlých, jim neroztrhali všechny šaty, ale zanechali alespoň mužům spodky a ženám tuniky.

Pak se nad nimi pomodlil tento exorcismus: „Nyní nečistí a ohyzdní duchové vyjděte z lidí a vejďte do vašeho místa připraveného naším Bohem Spasitelem, kde budete očekávat věčně zatracení s vaším otcem ďáblem.“⁶³

Démoni pak byli zavedeni do své díry zakryté zemí. Když vycházeli z obětí, hlasitě křičeli a trhali jim šaty, nakonec s nimi smýkli k nohám sv. Theodora, že byly jako mrtvé. Oběti se pozvolna vzpamatovávaly a sdělovaly si navzájem zážitky ze svého uzdravení – někdo viděl lézt ze svých úst hada, někdo plcha, jiný ještěrku. Potom sv. Theodor nasypal na díru hlínu ve tvaru kříže a poručil ji zasypat. Nakonec nad tímto místem postavil kříž, aby je střežil,⁶⁴ takže již více nepanovala obava z útoku zlých duchů.⁶⁵

Prezentovaný exorcismus

Z úvodu bylo patrné, že se jedná doposud o nestudované texty, u kterých nebyla prozatím nalezena předloha či originál. Při pozorném studiu byla pravděpodobně tato předloha nalezena, byť v jejích pozdějších variantách, a to v díle ruského badatele Almazova *Врачевальные молитвы: К материалам и исследованиям по истории русского рукописного Третьяка*.⁶⁶ Text exorcismu se nachází v příloze č. 37 na str. 146-148 (dále jen „ALM“). Almazov jej převzal z třetnicku (sakramentáře) z 16. století, který se nachází v Sofijské knihovně.⁶⁷ Nachází se také v modernější edici velkého třetnicku z 19. století.⁶⁸

Další slovanskou liturgickou knihou, kde se tyto texty nacházejí, je třetník kyjevského metropolity Petra Mohyly († 1646), dále jen „MOG“.⁶⁹

⁶² *Vie de Théodore de Sykéôn*, §161, s. 144: Μὴ ἡμᾶς ὧδε κατακλείσῃς... Οὐκ ἔσμεν γὰρ ἐκ τῆς συνοδοῖας ταύτης, ἀλλ' ἐκ τῶν μερῶν Καππαδοκίας πάρεσμεν ἐνθάδε πρὸ τοῦ γενέσθαι τὸ ὄρυγμα.

⁶³ *Vie de Théodore de Sykéôn*, §161, s. 144-145: δεῦτε λοιπὸν, ἀκάθαρτα καὶ μιαρῶτα πνεύματα, ἐξέλθετε ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων καὶ εἰσέλθετε εἰς τὸν τόπον ὑμῶν περιμένοντα τὴν παρὰ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν θεοῦ αἰωνίαν κόλασιν μετὰ τοῦ πατρὸς ὑμῶν τοῦ διαβόλου.

⁶⁴ *Vie de Théodore de Sykéôn*, §161, s. 145: καὶ τοῦ παμμάκαρος μετ' εὐχῆς σταυρὸν φύλακα στῆσαντος...

⁶⁵ Cf. *Vie de Théodore de Sykéôn*, §161, s. 138-145.

⁶⁶ Almazov, *Vračeval'nyje molitvy*.

⁶⁷ Служебн. съ Третьяка ркп. XVI. в. Софийск. Библи. No. 869. л. 185-187 об. (гл. л). Tento text se bohužel nepodařilo opatřit.

⁶⁸ Большой Третьяк, Москва 1884, л. 177 об -178 об. Tento text se bohužel nepodařilo opatřit.

⁶⁹ *Trebnik*, 366-370.

U MOG tento exorcismus tvoří součást velmi dlouhého obřadu exorcismu (308-385). Skládá se z podrobných pokynů pro exorcistu (MOG 308-313), zvláštní doplňkové modlitby proskomidie,⁷⁰ kritérií pro osoby vykonávající exorcismus (tedy od čteče po kněze), dále obsahuje přípravné modlitby a žalmy, zejména však dvanáct úryvků z evangelíí, kdy po prvních deseti následuje vždy exorcismus. Zakončuje se vyznáním víry a tímto ponaučením: „Závěr modliteb a exorcismů nad posedlým. Pokud démon nevyjde, i když se nad ním vše odrecitovalo, je třeba vše opakovat, dokud nebude přemožen Kristovou silou a nevyjde. Když démon vyjde, má se pokorně přečíst tato modlitba: ‚Velebíme tě, opěvujeme tě, oslavujeme a vyvyšujeme mocnou a velkolepou sílu tvé moci, Pane Bože Otče všemohoucí...‘“ Jedná se o děkovnou modlitbu za vysvobození od nečistého ducha, s prosbou o přebývání dobra a pokoje Božího Syna a o posilu Ducha svatého, aby očištěný vždy plnil Boží vůli.⁷¹

Prezentovaný exorcismus rozdělený pro naše účely na dva exorcismy, následuje po devátém úryvku z evangelia.

U ALM a MOG jsou tyto exorcismy v záhlaví připisované sv. Cypriánovi:⁷² *Молитва над бѣсннмъ священномоученика Куприяна* (ALM 146, MOG 366). ALM i MOG před těmito exorcismy vkládají ještě krátký kanonický exorcismus, užívaný v tištěných řeckých i slovanských liturgických knihách:⁷³ *Ἐπικαλούμεθα σε δέσποτα, Призываемъ та, владыко*. Jeho český překlad zní:

„Vzýváme tě, nejvyšší Pane, Bože vševládny, nebeský, prostý veškerého zla, králi pokoje, vzýváme tě, stvořiteli nebe i země, ty jsi *α* a *ω*, počátek a konec, ty jsi dal lidem, aby jich byli poslušni živočichové čtyřnozí a nerozumní, neboť tak jsi, Pane, přikázal; vztáhni svou mocnou ruku a své svaté rameno z výsosti a shlédni svou tvář na toto své stvoření a sešli mu anděla pokoje, anděla moci, strážce duše i těla, jenž pohrozí a vyžene z něho každého zlého a nečistého démona. Neboť ty, Pane, jsi jediný nejvyšší pozeňnaný vševládce na věky věků. Amen.“⁷⁴

⁷⁰ „Pane Ježíši Kriste, Bože náš, dobrovolným utrpením a životodárnou smrtí jsi vyprázdnil veškerou ďábelskou sílu a zničil jsi jeho vládu, lidský rod jsi tak vysvobodil z jeho mučení a věrný lid sis přivlastnil. Přijmi tuto oběť za svého služebníka <jméno>, a to skrze mne, tvého nedůstojného služebníka, který ji přináší, a zažeň od něho, úpěnlivě prosím, veškeré ďábelské působení a uchovej ho od ďábelských škod, utrpení a násilí. Neboť tys osvoboditel, lékař a navštěvovatel našich duší a těl a tobě chválu vzdáváme na věky věků. Amen.“ *Trebník*, 314-315, cf. Mrňávek, „Exorcismy,“ 77.

⁷¹ *Trebník*, 385, cf. Mrňávek, „Exorcismy,“ 76-82.

⁷² Cyprián, biskup Antiochie v Pisidii, umučen za Diokleciána v roce 304.

⁷³ V řeckých edicích bývá na šestém místě (exorcismů bývá sedm). Řecký text: Goar, 582; *Euchologion*, 153 (odkazy na další řecké edice in Arranz, *Iscelenije Duši i Tela*, 77); staroslověnský text vydaný pro katolíky byzantské tradice v Římě (*Трѣвникъ, часть пѣтаа (дѣл V.) ѿ послѣднихъ (По благословѣнію свѣтѣйшаго римскаго апостольскаго престола), РИМЪ, Въ тѣпографіи крѣптоферратскіа дѣители*, 1943, s. 147-148). Pravoslavný trebník: *Trebník*, 366 a odkaz. Viz *Trebník*, Moskva 1855, in Arranz, *Iscelenije Duši i Tela*, 77.

⁷⁴ Mrňávek, „Exorcismy,“ 94.

Texty modliteb obsažené v ALM i MOG jsou výrazně delší. Jsou také v porovnání s humenským textem v opačném pořadí, po exorcismu *Πρὶς τὴν βασιλίσσαν, ἡμεῖς* následuje blok 15-31 a pak teprve blok 1-14.

Tímto však naše bádání nekončí. Staroslověnské liturgické texty se zpravidla překládaly z řečtiny nebo byly řeckými texty inspirovány. To platí i pro humenský rukopis, pravděpodobněji však tímto způsobem přímo vznikla jeho předloha.

V jiném díle ruského badatele Almazova *Чин над бесноватым. Памятник греческой письменности XVII в.*⁷⁵ (dále jen „ZAK“) se nachází výchozí možný originál těchto modliteb. Tento autor vychází z řeckého rukopisu z kláštera Filotheu na hoře Athos *Filotheu 186* ze 17.-18. století.⁷⁶ Tento rukopis se bohužel ztratil a badatel Delatte jej při svém pobytu v roce 1939 na hoře Athos nenalezl. Almazov jej však také nedržel v ruce a použil pouze kopie, které mu pořídil jeden z místních mnichů.⁷⁷

Část tohoto rukopisu z 18. století obsahuje náš první exorcismus: 1-14 (ZAK 54-55). Je vložen v obřadu pro uzdravení každé nemoci a nad posedlým (*Ἀναγνωστικῶν πολλῶν πάντων, εἰς πάσαν ἀσθένειαν ἀνθρώπου καὶ εἰς δαιμονιζόμενον*).⁷⁸ Ten je rozdělen do dvou částí. Pro naše bádání je stěžejní druhá, která je připisována sv. Řehořovi Teologovi (ZAK 45): *Ἀφορκισμὸς τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ὠφέλιμος εἰς ἀσθενοῦντας*. Pod tímto nadpisem následuje rubrika, kde se popisuje, že jde o exorcismus a amulet, který rozvazuje čáry a pouta, závist, soužení a bolesti, veškeré vědomé i nevědomé zlo. Čímž tedy naznačuje, že se jedná spíše o apokryfní nekanonický text. V následujících třech exorcismech figurují různí svatí jako ochránci před zlem. V druhém exorcismu (*Κύριε αἰώνιε, ἐν ὀνόματι τῆς ἁγίας Τριάδος*) se zdůrazňuje činnost Ježíše Krista, pak Bohorodičky, andělů, evangelistů, apoštolů, mučedníků, pastýřů, učitelů církve atd.

Na konci tohoto druhého exorcismu, který je ukončený doxologií, plynule navazuje náš první exorcismus (ZAK 54), ale není oddělen důležitým liturgickým hlasitým zvoláním, které zpravidla pronáší jáhen: *Προσεύχου Πάνα* (Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν). Na který lid někdy odpovídá zvoláním *Πανε, σμιλὺ σε* (*Κύριε ἐλέησον*).

Toto zvolání vždy upozorňuje věřící, že se jedná o důležitý moment v bohoslužbě, kdy se mají všichni ztišit a naslouchat hlasité modlitbě, která je vyhrazena knězi. Jde o analogii k římskému *oremus* (modleme se) před různými stěžejními modlitbami.⁷⁹

⁷⁵ Almazov, *Чин над бесноватым*.

⁷⁶ Katalogizovaný in Lambros, *Catalogue*, pod číslem 1950 (186), s. 164. Χαρτ. 8. XVII. XVIII.: I. Εὐχολόγιον. α'. Ἀκολουθία εἰς ἀσθενοῦντας καὶ εἰς πνεύματα ἀκάθαρτα μετὰ σημείων τινῶν ἐξορκιστικῶν.

⁷⁷ Delatte, *Office byzantin d'exorcisme*, s. 4-5, poz. 1-3.

⁷⁸ ZAK 42-55.

⁷⁹ Cf. Mateos, *Célébration de la parole*, 31-32.

Exorcismus začíná takto: „A ty duchu zlý a nečistý“ (Καὶ σὺ, πνεῦμα πονηρὸν καὶ ἀκάθαρτον), a je uzavřen doxologií: Ὅτι αὐτῷ διαμένει ἡ δόξα, τῷ Πατρὶ,...

Další část rukopisu *Filotheu* 186 ze 17. století obsahuje náš druhý exorcismus 15-31 (ZAK 71-73). Je vložen v poměrně dlouhém obřadu pro nemocné a pro mající nečisté duchy (Ἀκολουθία εἰς ἀσθενοῦντας καὶ εἰς πνεύματα ἀκάθαρτα).⁸⁰ Obřad začíná žalmy č. 101, 5, 16, 19, 24, 27, 37, 39, 43 a 48. Následuje modlitba nad nemocným a evangelium Mt 17,14-23 a pět exorcismů, kdy první v sérii je exorcismus, který se nachází jako druhý v křestních obřadech. Poté je vloženo upozornění: „Když ti démon odpoví a řekne, že je duší zemřelého, nevěř mu, ale trvej na tom, aby ti řekl jméno, které měl před svržením s nebes a do jakého řádu andělů patří. Zeptej se na jméno jeho představeného, a proč se usídlil v těle, a nedovol mu, aby vyšel bez tvé vůle, ale dal znamení, že vychází, a zanechal nemocného v tom stavu, než do něho vstoupil.“

Následují dva exorcismy. V prvním jsou jmenovány části těla, ze kterých má démon vyjít. Další rubrika upřesňuje, aby nemocný vstoupil do presbytáře (εἰς τὸ ἅγιον βῆμα) a kněz bere svaté dary (Eucharistii) a modlí se exorcismus a doslova proklíná Eucharistií démona a zahání ho do věčného ohně.⁸¹ Může jej pronést i vícekrát. Lze upozornit, že vstup do presbytáře či svatyně byl pouze pro vysvěcené služebníky a laikům byl zapovězen.⁸² Ženy nemohly pobývat ani na území kláštera.⁸³ Patrně se jedná o přesný opis rubriky bez ohledu na místo, kde byl sepsán, protože je vyloučena přítomnost žen na hoře Athos.⁸⁴ Tedy obřad se zcela jistě konal před svatyní, před ikonostasem.

Následuje devět evangelií, po kterých jsou vloženy exorcismy a žalm 58. Následují modlitby, kdy kněz bere kříž a žehná nemocného na čele, prsou a znovu třikrát na čele.

Poté se exorcista má ptát ducha na jméno, jak dlouho se skrývá v nemocném, jakého je řádu andělů, na jméno jeho představeného, kde byl před tím, než vstoupil do nemocného, kdy vyjde a jaké dá znamení, a tehdy ho má propustit (démona). A rubrika pokračuje: „Když neodpoví, vezmi oheň s požehnanou sírou [kadidelnici?] a okuřuj, dokud ti nepoví pravdu. Vymítej ho, aby ti neškodil.“ Po modlitbě Páně a Zdravas Maria kněz bere kříž, žehná nemocného a pronáší známou modlitbu: „To je kříž Páně, prchněte nepřátelské síly, neboť vítěz je lev z Ju-

⁸⁰ ZAK 56-96.

⁸¹ ZAK 66-67: τῶν ἀγράντων μυστηρίων τοῦ ἁγίου Σώματος καὶ Αἵματος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ· ἐγὼ ὁ (δεῖνας) ἱερεὺς καταράσσομαι καὶ ἀφορίζω καὶ καταδικάζω, κατὰ τὴν θεθεϊσάν μοι ἐξουσίαν, εἰς τὴν λίμνην τοῦ πυρὸς.

⁸² Cf. kán. 69, Trulánského koncilu: Joannou, *Discipline générale antique*, 207; pouze pro vysvěcené osoby, cf. Simeon Soluňský: *De sacro ordine sepulturae*, PG 155, 680D.

⁸³ Ruggieri, *Byzantine Religious Architecture*, 107.

⁸⁴ Müller, *Hora Athos*, 36.

dova pokolení, Pán a Bůh náš Ježíš Kristus, který překonal a potřel vaši nemohoucí sílu.“⁸⁵ Dále žehná různé části těla. Modlí se modlitbu Páně a Zdravas Maria. Poté se má znovu ptát na jméno démona, a pokud není vyjeveno, vše se opakuje. Pokud jej vyjeví, má se napsat na papír a rozdělat nový oheň a ten očistit přiloženým exorcismem a papír spálit. Pokud je více démonů, je třeba všechna jména napsat na papír a spálit před nemocným. Pokud byl exorcismus úspěšný, má být slyšet úpění démonů, protože tento oheň je předobrazem věčného ohně.

Následují ještě modlitby, kterými si exorcista vyprošuje ochrannou pečeť archandělů k danému exorcismu. Kněz je rovněž nabádán, aby se nebál a vše konal mužně a silně.

Náš druhý exorcismus se nachází v sérii devíti evangelií, a to po čtvrtém evangeliu (Lk 24,12-35). Kdy nejprve je vložena varianta třetího křestního exorcismu a pak následují dva exorcismy. Oba dva obsahují části studovaného exorcismu, ale stěžejní je první (ZAK 71): Ὁρκίζω σε κατὰ τοῦ Θεοῦ, πνεῦμα ἀκάθαρτον, φοβηθῆναι τὸ ὄνομα τοῦ Παντοκράτορος.

Shrnutí

Humenský exorcismus s ohledem na popisované exorcismy je patrně vytržen z kontextu nějakého rituálu, protože mu nepředchází žádné žalmy ani modlitby nebo exorcismy; není také uzavřen žádným obřadem, ale jen odkazem na stichiru⁸⁶ deváté písně osmého hlasu nedělní utreně.⁸⁷ Зри ѡр҃жїѣ на дїавола дал esi nam. Text stichiry zní takto: „Господи, ороужїе на дїавола крестъ твоѡ далъ еси намъ: трепещеть бо и трасетса, не терпѣ взираѣти на силу егѡ: якѡ мертвѣвѣѣѣ възставлѣеть, и смертъ оупраздни. Сегѡ ради покланѣемса погребенїю твоємоу и востанїю.“ Důvodem je zřejmý exorcisační obsah stichiry zdůrazňující sílu Kristova kříže před kterým se třesou démoni a nesnesou jeho sílu, která křísí mrtvé a ruší smrt. Tento text stichiry se nám u jiných exorcismů nepodařilo zatím nalézt.

Autor humenského textu mohl mít pod rukou sofijský text z 16. století (ALM), případně jiný text, ze kterého byl tento sestaven. MOG u sebe mít nemohl, protože ten vychází až v roce 1646, tedy čtyři roky po kompilaci humenského textu. Opačné pořadí modliteb snad mohlo být způsobeno náhodným přehozením listů, např. díky špatné vazbě, kdy se pak uvolněné listy vložily zpět do svazku v opačném pořadí.

⁸⁵ Trebník, 339; objevuje se i v římském rituálu: „Ecce Crucem Domini, fugite, partes adversae. Vicit leo de tribu Juda, radix David.“ Viz *Rituale Romanum Pauli V ... jussu...*, Pii Papae XI..., 1614, 1925, s. 272; cf. Arranz, *Isclenije Duši i Tela*, 285.

⁸⁶ *Stichira* (στίχηρον): Tropar, který se zpívá po každém verši žalmu. Je to verš církevního původu a je připojován k verši biblickému. Takto bývají zvláště pojmenovávány tropany, které doprovázejí jisté verše žalmů v nešporách: Žl 141, 129 a 116. Taft, *Stručné dějiny*, 84.

⁸⁷ Ranní liturgická modlitba.

Případně mohl někdo tyto listy vytrhnout a k autorovi humenského rukopisu se dostaly v opačném pořadí a takto je opsal.

Modlitby jsou umístěny na spodní části listů. To lze vysvětlit také tím, že papír a vůbec psací materiál byl velmi drahý,⁸⁸ tedy se využívala každá volná plocha bez ohledu na to, že texty spolu zcela nesouvisely.

Zda se tento „humenský“ exorcismus v praxi používal, nedokážeme říci, protože se zachoval v rámci sbírky kázání, a to ještě na spodním okraji listů. Pokud by se zachoval v rámci nějakého trebníku nebo jiné liturgické knihy, dalo by se hovořit o jeho případném liturgickém použití. Avšak v tomto případě se domníváme, že se zachoval jen jako jistá zajímavost, kterou nějaký kopista zaznamenal.

Edice textu

Jedná se v podstatě o dva exorcismy, protože každý z nich je zakončen doxologií oslavující Boha a obligátním amen. Obdobná doxologie běžně uzavírá modlitby byzantské liturgie a zpravidla oslavuje Boha ve třech osobách.⁸⁹

První, kratší exorcismus jsme rozdělili do 14 částí (č. 1-14). Druhý, delší, do 17 částí (č. 15-31).

Nejprve je vždy citován text humenského exorcismu, po něm je staroslověnský text Almazův (ALM) z 16. století a Mohylův (MOG) z roku 1646 a nakonec řecký text v prvním exorcismu z 18. století a v druhém exorcismu ze 17. století.

I. exorcismus

1 **Заклинаю тѣ гл҃ь ншїѣ їс х҃ѣ ты дш҃е л҃кавыѣ ѿ нечистыѣ дай славу ѿмени ст҃омаѣ,
ѿмени сн҃а бж҃їиѣ**

ALM 147/6:

І ты дш҃е л҃кавыѣ и дай славѣ ѿмени его

MOG 368:

**И ты дш҃е л҃кавыѣ, ѿце ѿ нечотѣ въздаждѣ славу
ѿмени ст҃омаѣ ѿг҃ѣ**

ZAK 54 (72): Καὶ σύ, πνεῦμα ποιηρὸν καὶ ἀκάθαρτον, δὸς δόξαν καὶ λατρείαν
τῷ ὀνόματι αὐτοῦ

2 · **Ѡло҃чїсїѣ Ѡ созданиїѣ сегѡ · ани снїѣ вытї, ѡни сло҃жїтї сїѣ неможешѣ; дай
славу ѿмени гнїю,**

ALM 147/19: **Ѡло҃чїсїѣ Ѡ создѡнїѣ сегѡ. нї с нїѣ гасїи. ни сло҃жноѣ вытї с нїѣ, но
дати славу и сло҃р҃жбоѣ**

MOG 368: **Ѡл҃чїсїѣ о҃ѣстранїсїѣ ѿ ѿзыйдї дш҃е л҃кавыѣ, ѿ даждѣ славу Бж҃ї**

⁸⁸ Pro představu viz kapitulu o výrobě a ceně euchologia ve středověku: Mrňávek, „Sinajské slovanské euchologium,“ 23-25.

⁸⁹ Tímto se mimo jiné reagovalo na rozličné hereze popírající božství osob, např. ariánství.

ZAK 54: χωρίθητι οὖν ἔαν εἶ πνεῦμα ποιηρὸν, καὶ δὸς δόξαν καὶ λατρείαν
τῷ ὀνόματι αὐτοῦ

3 ѿ мѣнѣ сѣго мѡз его .

ALM 147/20: имені сѣмоу его

4 Заклінаю тѣ вѣсвразнѡ на злѡвѣс сѡтврѣтеніѣ, ѿ паденіе .

ALM 147/21: заклинаю тѣ всевразное на зловѣс стреніе нападеніе

MOG 369: Заклинаю тѣ всевразное на злострѣтеніе, ѿ нападеніе

ZAK 54: Ὁρκίζω σε πᾶν μὸρφωμα ἐπισκίασμα,

5 ѿще есѣ дневный; ѿли полѡдѣны, ѿли полѡночны, ѿидѣ ѿ ѡлѡчїсѣ ѡ созданиѣ сего,

ALM 147/21: днѣвное и полѡдневное и полѡ(но)щное. идѣжаще сеи. ѡлѡчисѣ
ѡ созданиѣ сего

MOG 369: днѣвное ѿ полѡдненное ѿ полѡнощное, идѣже ѿще есѣ. ѡлѡчисѣ ѡ
созданиѣ сего

ZAK 54: ἢ ἡμερινὸν, ἢ ἑσπερινόν, ἢ μεσονυκτικόν, χωρίθητι πνεῦμα ποιηρὸ
ν ἀπὸ τοῦ πλάσματος τούτου,

6 неможежъ сѣѡ оу не мѣ ѡѣтайтѣ ѡни створѣнїѡ вѣжемоу шкодїтѣ;

7 Заклінаю тѣ прѣїдѡщїмъ оутвѣдитѣ нѡѡ ѿ зѣлїѡ, ѿ сѡдїтѣ оусемѡ рѡдѡ,
справѣлївїѡ ѿ грѣшнїѡ

ALM 147/24: Заклинаю тѣ прїидѡщїѡ оутвердїтї прстѣлѣ межю нѡѡмъ
и землїю. сѡдїтї всѡкомѡ родѡ грѣшнїѡх оужнїкѡ.

MOG 369: Заклинаю тѣ грѡдѡщїѡ оутвердїтї прстѡлѣ мѣждѡ нѡѡмъ и землїю,
ѿ сѡдїтї всемѡ рѡдѡ члѡкомѡ, првднїмъ же ѿ грѣшнїмъ.

ZAK 55: Ὁρκίζω σας κατὰ τοῦ ἐρχομένου πῆξας βῆμα ἀναμέσου οὐρανοῦ καὶ
γῆς, κρῖναι ζῶντας καὶ νεκροὺς, καὶ πᾶν γένος ἁμαρτωλῶν παντοίων καὶ
καταχθονίων.

8 . ты дшѣ лѡкавѣ ѿ нечїстѣѡ оубѡї сѣѡ ѿ мѣнѣ сѣго мѡз его .

ALM 148/1: И ты дшѣ нечїстїѡ оубѡис имені сѣго его и ѡидѣ ѡ сѡзданиѣ сего

MOG 369: Ты оубѡ дшѣ нечїстїѡ, ѡбѡїсѣ ѿ мѣнѣ сѣго его, ѿ ѡидѣ ѡ сѡзданиѣ
сего:

ZAK 55: Καὶ σὺ πνεῦμα ποιηρὸν, φοβήθητι τὴν κρίσιν τοῦ Θεοῦ

9 оубѡї сѣѡ грѡмѡх вѡжїїѡ еже со гнѣвѡ вѡгрымитѣ товѣ ѿ оугоднїкѡ твѡмъ
грѣшнїкѡ .

10 оубѡ сѣѡ оуґнїа всеїдѡщїаго оуґготовѡнѡаго тевѣ оуґнѣ сѣѣѡу пѣлѡ .

ALM 148/2: оубѡисѣ ѡгнѡ неґасїмаго. оубѡисѣ рода ѡгнѡнаго всеїдѡщїаго.
оубѡисѣ оуґготовѡвшїаго тевѣ ѡгнѣ и сѣѣѡу и пѣклѣ гѡвїтелевї.

ZAK 71: Ὁρκίζω σε κατὰ τοῦ Θεοῦ, πνεῦμα ἀκάθαρτον, φοβηθῆναι τὸ ὄνομα τοῦ Παντοκράτορος

16 Заклінаю тѣ ѡживишемъ члѣва · и доведемъ живѣть вѣчны ·

ALM 146/9: Заклинаю тѣ, дхъ водхнѣвшій члком живот вѣчныи егож страшно невозмогает оуста члка изгати.

MOG 366-367: Заклинаю тѣ дхѣмъ, вѣдхнѣвшимъ члкомъ живѣтъ вѣчныи, ѣгоже ѡмѣ страшнѣ, и оустѣ неизглѣннѣ.

ZAK 71: Ἐξορκίζω σε κατὰ τοῦ Θεοῦ τοῦ ἐμφυσίσαντος τὸ πνεῦμα εἰς ἀνθρώπου ζωήν,

17 ѡмѣ гдѣе стрѣное егоже и вѣтрове подхшаю, и стѣи воѣтѣи и аглѣи, и архѣгелѣи страхмъ

ALM 146/10: егож страшно невозмогает оуста члка изгати.

MOG 366-367: ѣгоже ѡмѣ стрѣшнѣ, и оустѣ неизглѣннѣ.

ZAK 71: οὐ τὸ ὄνομα μέγα καὶ φοβερὸν καὶ προσκυνητὸν ἐν πάσῃ κτίσει.

18 ѡдержими трепещтѣ непрѣтѣно вопиѣще, и возывающе: стѣ стѣ стѣ гдѣ сава ѡнѣ,

19 и ты дше нечѣтѣи и лѣкавы оубѣи сѣи ѡгниѣ сѣчѣистаго мѣкы пѣла вѣного товѣ зготовѣнаго и всѣмъ грѣшнѣи и вѣ самѣи ·

20 Заклінаю тѣ дхѣмъ нечѣстѣи гдѣемъ ншѣи; гды придеѣт сздѣити вшикы народы и товѣ ·

ZAK 71: Ἐξορκίζω σε κατὰ... ἄχρις οὗ ἔλθῃ ὁ Κύριος κρίναι ζῶντας καὶ νεκρούς.

21 Оубѣи сѣи ѡидѣи ѡ сздѣнѣи сего: егоже пришествѣе сѣнце скоро поиде на западѣ а звѣзды на зѣлю

ALM 146/12: емѣже гавльшѣсѣ сѣнце пѣвожитѣ на западѣ, и звѣзды спадѣтѣ на землю

MOG 367: емѣже гавльшѣсѣ сѣнце пѣвѣжитѣ на западѣ, и звѣзды спадѣтѣ на земли,

22 спадѣтѣ со нѣсѣ; а воплачѣтѣ сѣи племена ко племенѣ, лѣдѣе ко лѣдѣ:

ALM 146/13: и восплачѣтѣс племена племенѣ, и людѣ лѣдѣмъ.

MOG 367: и восплачѣтѣс всѣ плѣмена племена и лѣдѣе.

23 Заклінаю тѣ сошѣши во преипѣнаѣ страны зѣла; и сѣмѣши врата пѣкѣнаѣ; и сѣлѣниѣ свѣѣи

ALM 146/13: Заклинаю тѣ сшѣши вѣ долнѣи чѣсти. землѣ. и развѣргшии. тѣвды вѣреѣ. и разрѣшившии болѣзні сѣртныѣ.

MOG 367: Заклинаю тѧ съчѣдшимъ въ дѣлаа страны землѧ, и растѣргшимъ
твѣрдыя вѣрїа, и раздрѣшившимъ болѣзни смѣртныа,

ZAK 72: Ἐξορκίζω σε κατὰ τοῦ καταβάντος εἰς τὰ κατώτερα μέρη τῆς γῆς,
καὶ συντρίψαντα τὰς πύλας τοῦ ἕδου,

24 вѣчнѣиѣ смѣть поправшии и благовѣстїиши патриархѣмъ змѣтвѣи воскресенїе .

ALM 146/15: и раздрѣшивъши болѣзни смѣртныа . и блговѣстивъши патриархѣмъ
изъ мертвыи воскресенїе .

MOG 367: и раздрѣшившимъ болѣзни смѣртныа, и блговѣстившимъ
патріархѣмъ изъ мѣртвыи воскресенїе .

25 Заклинаю тѧ ходившии по морю и оскротившии волны мѣскїи и запрѣтившии
вѣтрѣи .

ALM 146/16: Заклинаю тѧ ходившии по морю и оскротивъшии волны его .

MOG 367: Заклинаю тѧ ходившимъ по морю, и оскротившии волны его .

26 Запрѣцаю ти страстми спсїтеля гдѧ ншего їс хр оскротїиши . ѿидїи во свои тартѧ
идеже мѣска нескончена ѿгнь неосгасимы чѣвѣи неосгасимыи :

27 Запрѣцаю ти показавшии сїѧ на горѣ сїнайскѣ глаголавшиимъ мѣсѣвїи и аронѣи
и їавшии сїѧ

ALM 146/20: Заклинаю тѧ сшедшимъ на сїнайскѣю горѣ . и глѧвшии мѣсѣвїи
и аронѣи . и їавшии сїѧ их .

MOG 367: Заклинаю тѧ сошедшимъ на сїнайскѣю горѣ, и глѧвшимъ съ
мѣсѣвїи и їарѣномъ, и їавшимъ сїѧ ѧма .

ZAK 71-72: Ἐξορκίζω σε κατὰ τοῦ καταβάντος ἐν ὄρει Σινᾶ καὶ λαλήσαντος
τῷ Μοϋσῆ καὶ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ καὶ Ἀαρῶν, καὶ ὀφθέντι .

28 во крѣпїиѣ во пламенѣи огнїи, во столпѣи облачнѣи .

ALM 146/21: во пламен огнѣи и во столпѣи облачнѣи .

MOG 367: въ пламени ѡгненномъ, и въ столпѣи ѡблачнѣи .

ZAK 72: ἐν φλογὶ πυρὸς ἐκ τῆς βάτου .

29 Заклинаю тѧ їзвѣшии люди свои и зѣли егїпецкїи, давшемъ водѣи изъ камене
сладкѣи питїи, превратившомъ водѣи во кровъ .

ALM 146/22: Заклинаю тѧ їзвѣшии люди ѿ землѧ егїпетскїи и давшѣи ис камен
сладкѣи водѣи питїи и превратившомъ водѣи во кровъ .

MOG 367: Заклинаю тѧ їзвѣдшимъ люди своѧ ѿ землѧ егїпетскїи, и давшии
їмъ исъ камене сладкѣи водѣи питїи, и претворившимъ водѣи въ кровъ .

ZAK 72: Ἐξορκίζω σε κατὰ τοῦ ἐξαγαγόντος τὸν λαὸν αὐτοῦ ἐξ Αἰγύπτου,
καὶ δέδωκεν αὐτοῖς γλυκὸ ὕδωρ πιεῖν .

30 Заклинаю тѧ поразившемъ вїи источникъ в егїптѣ, заклинаю тѧ поразившемъ
содѣи и гомѣи завоулѣи: (?) глѧвшии ѿдѣдвешемъ ѿгнь со нбсе градѣи .

ALM 146-147/23-2: Заклинаю тѧ поражиши ѿ источника моуѣсеомъ въ егѣптѣ.
 заклиная тѧ поражиши содома и гомора арала и габала и завѣлона патградныа
 и одождившии огнѣ с небесі и градѣ.

MOG 367-368: Заклинаю тѧ казнившимъ ѣгѣпта мωῡσέωμъ порази́вшемъ
 десѣтїю ѣзвѣ. Заклинаю тѧ порази́вшимъ первѣнца ѣгѣпетскїа. Заклинаю
 тѧ попали́вшимъ Соδώμъ ѡ Гомώρρѡ, ѡ патъ градѡвѣ ѡныхъ ѡдождѣнїемъ
 съ нб̄сѣ ѡгненнагѡ града.

ZAK 71: Ὁρκίζω σε κατὰ τοῦ Θεοῦ, τοῦ στρέψαντος Σόδομα καὶ Γόμορρα καὶ
 Σαββαΐτας πόλεις τῶν ἐθνῶν καὶ βρέξαντος εἰς αὐτοὺς πῦρ ἐξ οὐρανοῦ.

31 Заклинаю тѧ сїдїащїи на престолѣ славы, ѡгнѣ текѡще прѣ нїа, прѣ нїже
 станѡтъ тмы тмами ꙗ̄ ꙗ̄амї агг̄лї архангелї серафїмї поїоще сѣтъ сѣтъ сѣтъ гдѣ
 саваѡфъ ѡсполнѣ нб̄ѡ ѡ зѣлю славы его благословѣ еси во вѣкї амї̄ амї̄нѣ .

ALM 147/2: Заклинаю тѧ сѣдѡщїи на престолѣ слѡвы. и огню текѡщїѡ прѣ нї, прѣ
 нїже станѡтъ тѡмы тѡми агг̄лѣ. и архангг̄лѣ. Серафїмъ вопїоще сѣтъ сѣтъ сѣтъ
 гѣ саваѡѡ исполнѣ нб̄ѡ и землю славы твоѡ. благословенъ ѣ во вѣкы амї̄нѣ .

MOG 368: Заклинаю тѧ сѣдѡщїимъ на престолѣ слѡвы, преднїмъ же ѡгнѣ
 течѣтъ, ѡ ѣмѡже предстоѡнтъ тмами темъ ꙗ̄гг̄лѣ, ѡ тїсѡцами тїсѡца
 ꙗ̄рхагг̄лѣ, ѡ Серафїми вопїощїи, сѣтъ, сѣтъ, сѣтъ гдѣ Саваѡѡѡ, ѡсполнѣ нб̄ѡ
 ѡ землѣ слѡвы твоѡ, благословенъ ѣси во вѣкы, ꙗ̄мї̄нѣ .

ZAK 72 (73): Ἐξορκίζω σε κατὰ τοῦ καθημένου ἐπὶ πυρίνου θρόνου δόξης
 αὐτοῦ, καὶ πρὸ τοῦ βήματος αὐτοῦ ποταμὸς πυρὸς ἐκλύσει, οὐ παρειστήκεισαν
 χιλιάδες Ἀρχαγγέλων, τὰ πολυόμματα Χερουβιμ καὶ τὰ ἐξαπτέρυγα Σεραφί
 μ, κεκραγότα καὶ λέγοντα· ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος, Κύριος Σαβαώθ, πλήρεις ὁ
 οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ τῆς δόξης σου· ὁ ὢν εὐλογητὸς εἶ εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν.

Зри ѡрѡжїе на дїавола dal esi nam (sic!). Рокъ ꙗ̄х̄м̄ѡ (1642)

Některé slovesné formy ze starobylých a kanonických (užívaných) liturgických textů

H Humenský rukopis (vždy první řádek za číslici této studie).

*K Křestní obřady, číslice odkazuje na 1, 2 nebo 4 křestní exorcismus:
 Trebník. Časť perovaja. Rim: V tipografii kryptoferratskija obiteli, 1945.*

*ESS Euchologium Slavum ("Glagoliticus") Sinaiticum: Sinaiticus sl. 37:
 X-XI s., cf. Fotografie rukopisu: Nahtigal R., Euchologium Sinaiticum.
 Staročekvenoslovenski glagolski spomenik, Del (vol.) I fotografski posnetek
 (Ljubljana 1941-1942), ff. 24a-56b; důležitý hlaholský rukopis z 10.-11.
 století, pomocí něhož dokazujeme starobylost modliteb a zejména slo-
 vesných forem.*

Stěžejním slovesem, které má exorcisační charakter a objevuje se v našem rukopisu dvanáctkrát, je **заклинати**, ἐξορκίζειν, ὀρκίζειν, ἀφοῦ κίζειν – přísahou zavázat, zapřísahat, zaklínat, zaříkávat, vymítat. Zajímavé je, že staroslověnská forma **заклинати** se objevuje, podle našeho dosavadního bádání, pouze u exorcismů osob posedlých ve vlastním slova smyslu. V křestním staroslověnském exorcismu se objevuje pouze slovesná forma **запрѣцати** (viz níže).

ESS 51b: **заклинание мое, в страшиѣмъ имени твоємъ**

ESS 51b: **Заклинаѣ тѣ · зѣлы начальниче** (v tomto exorcismu se objevuje ještě 11x)⁹⁰

Dalším důležitým slovesem pro vymítání je **запрѣцати**, ἐπιτιμαί εἰπιτᾶσσειν – přísně poroučet (kárat), zavrhovat, vymítat. V humenském rukopisu a v křestním obřadu jde o zloducha; ESS vymítá nemoc, jako by se jednalo o démona, nejčastěji pak horečku (**трасавица, πυρετὸ**). ESS užívá toto sloveso ve svém fragmentu posledního exorcismu (dnes 7. kanonický).

H 26: **Запрѣцаѡ ти страстми спсителя гда ншего ис хѣ оубоисѣ ·**

H 27: **Запрѣцаѡ ти показавши сѣ на горѣ синайскѣ глаголавшии мѣ мѡсеѡви**

K 1: **Запрещаетъ тебѣ, діаволе, гдѣ, пришедый въ міръ**

K 1: **запрещаютъ тебѣ бгомъ показавшимъ древо жнвотѣ,**

K 1: **Онѣмъ оубо тебѣ запрещаютъ, ходившимъ ѣкѡ по свѣ на плещѣ морскѣю,**

K 1: **запрещаетъ тебѣ на мн. оубоисѣ, нзыдн, н ѡтѣпн**

K 1: **Онѣмъ бо тебѣ запрещаютъ, ходившимъ на крнлѣ вѣтренню,**

K 2: **запрещаютъ тебѣ оубо вселѣвомъ... двѣхъ,**

K 2: **запрещаютъ тебѣ спсительнымъ страданіемъ гда нашегѡ ииса хрѣтѣ,**

ESS 35a: **Рачи нынѣ... і запрѣти неджогѣ семогѣ ·**

ESS 45a: **Запрѣцаетъ ти іменемъ гнемъ**

ESS 45b: **Нынѣ же самой тебѣ запрѣцаѣт трасавице**

ESS 46a: **Запрѣцаетъ ти гѣ трасавице**

ESS 47b: **Запрѣцаетъ ти гѣ · і изгонитъ тѣ трасавице**

ESS 50b: **запрѣцаѣт тебѣ трасавице · полоуденнаѣ**

ESS 56b: **призывание творимъ на твоє запрѣщение, диѣволе.**

ESS 56b: **Да запрѣтитъ ти гѣ, диѣволе.** (a totéž ještě dvakrát u ESS a v řecké předloze dohromady 22x)⁹¹

Nečistý duch (démon), nebo v případě ESS horečka se má zaleknout Hospodina, ohně pekelného nebo Jana Křtitele.

V textu jsou tyto paralely:

H 8: **оубо и сѣ имени сѣго его**

⁹⁰ Jde o druhý kanonický exorcismus: Mrňávek, „Exorcismy,“ 89-91.

⁹¹ Mrňávek, „Exorcismy,“ 94-96.

H 10: οὐβὸ σία οἶνια σεῖαδδσцаго οὐготовάнаго теѣѣ оἶнь сѣѣкоу пѣλω
 H 11: οὐβὸ σία ἰῶαἷα ἰάψаго сѣа на рѣцѣ ἰῶданстѣ
 H 19: οὐβοῖ сѣа ὠἱἡἷа сѣѣчистаго мѣкы пѣла вѣἷного тоѣѣ зготовάнаго ἡ вѣѣмἡ грѣшнἡ
 ESS 45b: οὐβοῖ сѣа ἡмени ἡἡѣ
 ESS 47b: οὐβοῖ сѣа ἡἡ
 ESS 49a: οὐβοῖ сѣа еἡο · ἡ ἡзлѣзи
 ESS 50b: ἡ запрѣцаἡ теѣѣ трасавице · полоуденнаἡ · ἡменемἡ ἡнемἡ · οὐβοῖ сѣа еἡο
 ESS 50b: οὐβοῖ сѣа ἡἡ · ἡ οὐмрѣтви сѣа
 ESS 51a: οὐβοῖ сѣа ἡἡ · ἡ вѣстрепеши · ἡ ἡзвѣгни ἡсего раба ἡἡѣ · ἡ отиди отѣ него ·
 K 2: οὐβοῖεἡ бἡа, εἡἡἡже повелѣἡнемἡ землἡ на водἡхἡ οὐтѣвердἡεἡ

Důraz na *stvoření* – *tvora* (τὸ πλάσμα, creatura, *создáníе*), v křestním kontextu na nepokřtěného člověka, který je ještě v područí démona (nebo jde o posedlost, když se křesťan znovu po křtu dostane do jeho spárů) a musí být vysvobozen a stát se vlastnictvím Boha (τὸ πλάσμα τοῦ θεοῦ), tedy novým stvořením a členem nebeského království. Apoštol Pavel pak o křesťanu hovoří jako o novém stvoření *καὶνῆ κτίσις* (2Kor 5,17).

H 2: Ἰλοуѣчἡсѣа ἡ созданиἡ сего
 H 5: Ἰἡдἡ ἡ Ἰлзἡсѣа ἡ созданиἡ сего
 H 12: ἡ ты дἡше лзкавἡ ἡстзпἡ ἡ созданиἡ сего
 H 21: Οὐβοῖсѣа Ἰἡдἡ ἡ сἡданиἡ сего
 K 1: οὐβοῖεἡ, ἡзἡдἡ, ἡ ἡстзпἡ ἡ создἡнἡ сего
 K 1: ἡзἡдἡ, ἡ ἡстзпἡ ἡ создἡнἡ сего εο вἡеἡо сἡлоἡ ἡ ἡγγелы тѣоἡми
 K 4: сἡмἡ ἡ создἡнἡ тѣоἡ сἡе ἡзвἡвἡ ἡ рабἡты вἡрἡжἡа
 (vykoupení tohoto stvoření z otroctví nepřítelů, cf. Deut 13,6)
 Modlitba k žehnání vody: да вѣжἡтἡ ἡ неἡ навѣтἡзἡщἡи создἡнἡю тѣоἡмἡ
 ESS 56a: ты запрѣти нынѣ ... ἡ потвори твое создἡдание

Vymítání skrze utrpení Páně:

H 26: Запрѣцаἡ ти страстἡи сἡсἡтѣла гἡа нἡшего ἡсἡἡа
 K 2: запрещἡю тѣеѣ сἡсἡтѣльнἡмἡ страдἡнἡемἡ гἡа нἡшего ἡнἡа ἡрἡтἡ

Zmínka o soudu všech i zloducha:

H 20: гды придетἡ сἡдἡтἡ вἡшἡкы народы ἡ тоѣѣ
 K 2: прἡидетἡ ко ἡ не закоснἡтἡ, сἡдἡ ἡ вἡеἡ землἡ, ἡ тѣеἡ
 ESS 55b: нἡ провѣгни именемἡ живааго бἡа · ἡа нашего исἡἡа · Хотἡцааго сἡдἡти живἡмἡ и мрѣтἡвἡмἡ

Působení démona v různých částech dne:

H 5: ἡце есἡ дневнἡ; ἡли полоудἡнἡ, ἡли ползночἡнἡ
 K 1: ннжἡ да сἡрἡщἡеши εἡἡо ... нн вἡ нощἡ, нн ко днἡ, ἡлἡ вἡ часѣ, ἡлἡ вἡ полдἡнἡ,
 ESS 54a: или на оἡтἡрἡнжἡ · или на полоудἡне · или полоудἡнощи · или безἡ годинἡ етеры · ли за оἡтἡра

Místem, kam mají démoni po exorcismu odejít je peklo (tartar), kde, jejich červ neumírá a oheň nehasne' (Mk 9,48):

Н 26: оубоѡса · ѡидѡ во свои тартѡ иѡдеже мѡжа нескончена ѡгнь неогасимы чѣвь неогсыпаемы

К 1: но ѡидѡ во своѡ тѡртѡрѡ, дѡже до оубготѡваннагѡ великагѡ дне сѡднагѡ.

К 2: споспѣшнѡю тѡю сѡлѡ оубмѡчнтѡ вз геѡннѣ ѡгненнѣй, предѡвѡй во тѡмѡ кромѣшнѡю, иѡдеже чѣрѡ неогсыпаемы, и ѡгнь неогасимы

ESS 55b: ѡ вѡврѣци вѡ · вѡ не гашѡщѡи огнь · иже естѡ оубготованѡ дѡѡволю · и вѡмѡ дѡломѡ его

Duch nečistý a zlý (duch žizně, němoty a koktavosti):

Н 1: ты дѡе лѡкавы и нечѡсты

Н 8: ты дѡе лѡкавы и нечѡсты

Н 12: ѡ ты дѡе лѡкавы

Н 15: дѡе нечѡты

Н 19: ты дѡе нечѡты и лѡкавы

К 1: pouze ve studovaném řeckém rukopisu *Barberini* πνεῦμα ἀκάθαρτον⁹² (nečistý duch); tištěná vydání neobsahují, např. Goar.

К 2: запреѡю тѡѣ оубѡ великѡкомѡ, и нечѡгомѡ, и скѡерномѡ, и ѡмерзѡномѡ, и чѡждѡмѡ дѡхѡ

ESS 29b: повѣдилѡ еси всѡ дѡхѡ водѡны · жѡждѡщѡе

ESS 29b: иждѡни ѡз него всѡ дѡхѡ тѡрѡщѡе жѡждѡ

ESS 42b: оубпоилѡ еси ... всѡ же дѡхѡ непрѡнѡ

ESS 43a: иждѡни ѡз него всѡ дѡхѡ жѡдѡны · ѡ всѡкѡ иѡжѡ квѡсѡнѡжѡ

ESS 43a: всѡ же дѡхѡ нѡмы⁹³ ... ѡ всѡ доухѡ лопотѡвы

BIBLIOGRAFIA

Almazov, *Čin nad besnovatým* = A. I. Almazov, *Чин над бесноватым. Памятник греческой письменности XVII в.* (Одесса 1901).

Almazov, *Vračeval'nije molitvy* = A. I. Almazov, *Врачевальные молитвы: К материалам и исследованиям по истории русского рукописного Требника* (Одесса 1900).

Apoštolská tradice = Hippolyt Římský: *Apoštolská tradice* (Olomouc 2000).

Arranz, *Isclenije Duši i Tela* = M. Arranz, *Исцеление Души и Тела. Таинство Елеосвящения и другие терапевтические и разрешительные молитвы и чины Византийской Традиции: Исторический опыт* (Рим 2001).

Barberini 336 = S. Parenti, E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336* (Roma 2000²).

Bastiaensen, „Exorcism“ = T. Bastiaensen, „Exorcism: Tackling the Devil by Word of Mouth,“ *Demons and the Devil in ancient and medieval Christianity. Supplements to Vigiliae Christianae* (N. Vos, W. Otten ed.) (Leiden – Boston 2011) 138-139.

Campatelli, *Battesimo* = M. Campatelli, *Il battesimo. Ogni giorno alle fonti della vita nuova* (Roma 2007).

CIC = *Kodex kanonického práva (Codex Iuris Canonici)* (Praha 1994).

Codex Iustinianus = *Codex Iustinianus* (P. Krueger ed.) (Berlin 1929).

⁹² *Barberini 336*, f. 88^r.

⁹³ Uzdravení hluchoněmého, cf. Mk 9, 25.

- De Meester, *Liturgia Bizantina* = P. De Meester, *Liturgia Bizantina, Studio di rito bizantino, Alla luce della Teologia, del Diritto Ecclesiastico, della Storia, dell'Arte e dell'Archeologia*, Libro II., Parte VI., *Rituale - Benedizionale Bizantino* (Roma 1930).
- Delatte, *Office byzantin d'exorcisme* = L. Delatte, *Un office byzantin d'exorcisme* (Ms. de la Lavra du Mont Athos, Θ 20) (Bruxelles 1957).
- Denzinger, *Ritus Orientalium* = H. Denzinger, *Ritus Orientalium II* (Würzburg 1864).
- Didascalia et Constitutiones apostolorum* = F. X. Funk (ed.): *Didascalia et Constitutiones apostolorum I* (Paderborn 1905).
- Euchologion* = Εὐχολόγιον τὸ μέγα (Σ. Ζέρβος ed.) (Βενετία 1891).
- Frček, *Euchologium Sinaiticum* = J. Frček, *Euchologium Sinaiticum. Texte slave avec sources grecques et traduction française*, PO XXIV, 5 (Paris 1933).
- GEL Bauer = *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature* (W. Bauer - F. W. Danker - F. W. Gingrich - W. F. Arndt eds.) (Chicago 1979).
- GEL Liddel-Scott = *A Greek-English Lexicon* (H. G. Liddell - R. Scott eds.) (Oxford 1996).
- Glossarium* = Ch. Du Cange et alii, *Glossarium mediae et infimae Latinitatis III* (Paris 1938).
- Glossarium ad Scriptores* = Ch. Du Cange, *Glossarium ad Scriptores Mediae et Infimae Graecitatis I* (Lyon 1688).
- Goar = J. Goar, *Εὐχολόγιον sive Rituale Graecorum complectens ritus et ordines Divinae Liturgiae, officiorum, sacramentorum, consecrationum, benedictionum, funerum, orationum & c. cuilibet personae, statui, vel temporis congruos, juxta usum Orientalis Ecclesiae [...] editio secunda expurgata & accuratior*, Venice, 1730 (reprint: Graz, 1960).
- HE = Eusebius z Cesareje: *Historia Ecclesiastica* (G. Bardy ed.) (Paris 1955) SC 41 (= PG 20, 621).
- Huit catéchèses baptismales = Sv. Jan Zlatoústý: *Huit catéchèses baptismales inédites* (A. Wenger ed.) SC 50 (Paris 1957).
- Joannou, *Discipline générale antique* = P.-P. Joannou, *Discipline générale antique* (II-IXe siècles). I/1. Les canons des conciles œcuméniques (Grottaferrata 1962).
- KKC = *Katechismus katolické církve* (Kostelní Vydří 2001).
- Lambros, *Catalogue* = S. P. Lambros, *Catalogue of the Greek manuscripts on Mount Athos I* (Cambridge 1895).
- Mateos, *Célébration de la parole* = J. Mateos, *La célébration de la parole dans la liturgie byzantine* (OCA 191) (Roma 1971) 31-32.
- MQ = Pavel VI.: „Apoštolský list motu proprio *Ministeria quaedam* (15. srpna 1972),“ *Acta Apostolicae Sedis* 64 (1972) 529-534; čes. překl. viz *Římský pontifikál* (Praha 2008) 433-438.
- Mrňávek, „Exorcismy“ = T. Mrňávek, „Exorcismy a exorcisté v byzantské tradici,“ *Parrésia. Revue pro východní křesťanství* 7 (2013) 43-44.
- Mrňávek, „Sinajské slovanské euchologium“ = T. Mrňávek, „Sinajské slovanské euchologium. Vznik, autorství a struktura,“ *Význam cyrilometodějství pro integraci slovanských národů do evropských struktur* (J. Kloboušický ed.) (Praha 2009) 15-38.
- Müller, *Hora Athos* = A. E. Müller, *Hora Athos. Dějiny mnišské republiky* (Červený Kostelec 2013).
- Nahtigal, *Euchologium Sinaiticum* = R. Nahtigal, *Euchologium Sinaiticum. Staročekvenoslovenski glagolski spomenik I: fotografski posnetek* (Ljubljana 1941-1942).
- Neselovakij, *Činy chirotesij i chirotonij* = A. Neselovskij, *Чины хиротесий и хиротоний: Опыт историко-археологического исследования* (Каменец - Подольск 1906).
- Pedalion* = Πηδάλιον (AΘΗΝΑΙΣ 1886).
- PG = *Patrologia Graeca*.
- Pitra, *Iuris Ecclesiastici Graecorum* = J.-B. Pitra, *Iuris Ecclesiastici Graecorum Historia et Monumenta II* (Roma 1868).
- Ruggieri, „Katechoumenon“ = V. Ruggieri, „Katechoumenon: Uno spazio sociale,“ *EΥΛΟΓΗΜΑ. Studies in honor of Robert Taft*, in *Studia Anselmiana* 110 (1993) 389-402.
- Ruggieri, *Byzantine Religious Architecture* = V. Ruggieri, *Byzantine Religious Architecture (582-867): Its History and Structural Elements* (OCA 237) (Roma 1991).
- Syntagma* = G. A. Ralles, M. Polites, *Συντάγμα των θείων και ιερών κανόνων II* (Αθηνησιν 1852); III (Αθηνησιν 1853).
- Taft, *Stručné dějiny* = R. F. Taft, *Stručné dějiny byzantské liturgie* (Velehrad - Roma 2011).
- Testamentum Domini* = Rahmani (Ep.), *Testamentum Domini nostri Jesu Christi nunc primum editur, latine reddidit et illustravit* (Mainz 1899).

- Trebnik* = *ΕΒΧΟΛΟΓΙΟΝ* або *ТРЕБНИК* митрополита Петра Могили III (Київ 1646)
(Фотопередрук Олекси Горбача: Рим 1988).
- Vie de Théodore de Sykéôn* = *Vie de Théodore de Sykéôn* (A.-J. Festugière ed.) I: *Texte grec* (*Subsidia Hagiographica* 48, Bruxelles 1970).
- Žeňuch, *Istočniki* = Žeňuch, P., *Источники византийско-славянскої традиції и культури в Словачкии – Pramene k byzantsko-slovanskej tradícii a kultúre na Slovensku*, *Monumenta Byzantino-Slavica et Latina Slovaciae* IV. (Roma - Bratislava - Košice 2013).
- Žeňuch, Žeňuchová, „Dva cyrilské liečiteľské rukopisy“ = P. Žeňuch, K. Žeňuchová, „Dva cyrilské liečiteľské rukopisy z Michaloviec z konca 18. storočia,“ *Slavica Slovaca* 49, *Supplementum* (2014).